

Реставрація гетьманської форми правління (1727 р.): причини та результати (До питання про інкорпорацію Гетьманщини)

Реформаторська діяльність Петра I в Україні, що уособлюється насамперед з утвердженням на її терені Малоросійської колегії (далі: МК), призвела до принципових змін у державному устрої Гетьманщини, які були рішучим кроком на шляху її інкорпорації Російською державою. Найбільш істотною втратою для української автономії стала ліквідація гетьманської форми правління.

Після смерті Петра I (січень 1725 р.) в Російській імперії зримо виявив себе курс на лібералізацію суспільно-політичних відносин, який справив значний вплив і на українські справи.

Перша джерельно зафіксована згадка про наміри російського уряду переглянути відношення до української проблеми відноситься на початок 1726 р. Так, 11 лютого на обговорення Верховної тасмної ради (далі: ВТР) було винесено проєкт контрреформ державного устрою Гетьманщини, який переслідував мету "приласкання тамошнього народу". Концепція контрреформ включала в себе такі напрямки діяльності: 1) реставрація інституту гетьманства; 2) ліквідація статей оподаткування, запроваджених МК; 3) відновлення традиційної для України системи судочинства.

Незважаючи на компромісний характер проєкту (передбачалося співіснування гетьманату та МК), він був значною поступкою українським автономістам, оскільки ліквідував найбільш радикальні інкорпораційні нововведення 1722-1724 рр. і за своїм змістом був таким, що "йшов супроти думки Петра Великого" (С.М.Соловійов). Тому виникає закономірне питання: що стало причиною перемін урядового курсу Російської держави та якими були результати і політичні наслідки даної події для української автономії?

Автори проєкту, винесеного на обговорення ВТР, аргументували необхідність "приласкання" зовнішньополітичними мотивами - загрозою війни з Туреччиною. Але й противники перегляду української політики (наприклад, гр.П.А.Толстой) мотивували необхідність збереження попереднього курсу також небезпечним

розвитком російсько-турецьких відносин. Тому причини трансформації урядового курсу в українських справах, на нашу думку, необхідно шукати в інших сферах державного життя Російської імперії.

Насамперед вони були генетично пов'язані з пануючою в постпетрівську добу думкою щодо ефективності попередньої одноосібної форми правління, яка, до того ж, потребувала значно менше коштів на утримання управлінського апарату. Під впливом даної концепції протягом 1727-1728 рр. було припинено діяльність Головного магістрату, Мануфактур-колегії та багатьох інших державних контор, а також удвічі зменшено видатки на утримання управлінських структур. Проте цей фактор навряд чи був визначальним у даному випадку, оскільки діяльність МК не лише не спричинила до державних витрат, але й - навпаки - приносила прибутки.

У зовнішньополітичному аспекті, крім згаданих вище російсько-турецьких відносин, на вирішення української проблеми справила певний вплив європейська дипломатія. Наприкінці 1725 р. склалася так звана ГанOVERська коаліція, яка вороже ставилася до посилення міжнародного впливу Російської імперії. Дану обставину прагнув використати гетьман П.Орлик, котрий намагався заручитися підтримкою європейських держав для вирішення українських проблем. Зокрема, він виявив велику енергію в прагненні включити українське питання в порядок денний конгресу європейських держав, що проходив у Суасоні. Російський уряд, намагаючись нейтралізувати дипломатичну діяльність гетьмана-емігранта, розпочав з ним складну політичну гру. Зокрема, герцог Гольштінський, який перебував у дуже близьких стосунках з Катериною I, надіслав йому запевнення, що імператриця погодилася на його амністію та реституацію як гетьмана України. Російський представник на Суасонському конгресі гр.Г.І.Головкін активно перечував проти включення в порядок денний українського питання, запевняючи європейських дипломатів, що українська проблема вирішена й автономні права Гетьманщини поновлено. Однак, при цьому не варто переоцінювати заслуги П.Орлика, який, за влучним виразом М.Василенка, швидше був знаряддям європейської політики, ніж грав самостійну політичну роль.

Цілий ряд істориків пояснюють реверс української політики, що відбувся в другій половині 20-х років XVIII ст., впливом О.Д.Меншикова. Причому, роль "світлішого князя" знаходить

діаметрально протилежні оцінки. Так, наприклад, Д.І.Бантиш-Каменський, М.І.Маркевич та Б.І.Розенфельд пояснюють реставрацію гетьманства падінням Меншикова та посилення ролі родовитої аристократії. І.Джиджора, М.Грушевський та Б.Крупницький навпаки оцінюють діяльність князя як таку, що сприяла реставрації гетьманату. Документальні матеріали, що стосуються перипетій політичного протистояння навколо проблеми відновлення інституту гетьманства, засвідчують правоту останніх.

Зацікавленість "світлішого князя" українськими справами була викликана насамперед матеріальними інтересами. Справа в тому, що президент МК, прагнучи забезпечити максимальну ефективність фінансової діяльності МК, наказав 7 жовтня 1723 р. стягувати до державної казни податки, які раніше поступали на користь князя. Меншиков боляче сприймав непередбачені фінансові втрати, до яких спричинила діяльність МК. Протягом короткого часу він неодноразово звертався до бригадира Вельямінова з листами, в яких прагнув схилити до відміни рішення, що завдавало матеріальних збитків князеві. Проте це не принесло бажаних результатів. Лише в квітні 1727 р. ВТР, в якій Меншиков відіграв одну з перших ролей, ухвалив заборонити президентові МК стягувати податки з українських маєтків князя та - наказати МК відшкодувати завдані йому матеріальні збитки. Конфлікт Меншикова з МК було таким чином полагоджено, але він вкрай негативно позначився на подальшій долі останньої.

На початку травня 1727 р. померла Катерина I і на російський престол зійшов малолітній Петро II, на перших порах правління якого вся повнота влади зосередилася в руках Меншикова. 12 травня Петро II висловив "свою" волю ліквідувати податки, запроваджені в Україні МК, та відновити гетьманат. 16 червня ВТР ухвалила рішення про перенесення українських справ з Сенату до Іноземної колегії, що підкреслювало автономію Гетьманщини; 17 червня до Іноземної колегії було відправлено срібну булаву для передачі новообраному гетьманові; 20 червня призначено російського представника на гетьманських виборах; 22 липня ухвалено формуляр гетьманської присяги, інструкцію царському резидентові при гетьманові тощо. Таким чином, було завершено підготовку до реставрації гетьманату.

Відновлюючи гетьманську форму правління, Меншиков прагнув не лише покарати непокірну МК та забезпечити недоторканість

своїх економічних інтересів в Україні на майбутнє, але й переслідував певні політичні мотиви - утвердити домінуючий вплив на українські справи та заручитися підтримкою української старшини.

Реставрація інституту гетьманства відбувалася під конкретну особу - миргородського полковника Данила Апостола, в якого склалися дуже теплі стосунки з царським вельможею. Напередодні обговорення у ВТР проєкту контрреформ у лютому 1726 р. відбулася зустріч князя з Д.Апостолом та іншою козацькою старшиною, організована сином миргородського полковника Петром Апостолом (Даний факт побіжно засвідчує авторство проєкту). Невідомо чи в ході зустрічі обговорювалася кандидатура на гетьманство, але вже в середині 1727 р. питання щодо претендента на булаву було остаточно вирішено в Петербурзі. З щоденника Якова Марковича довідуємося, що 14 липня до Глухова прибув кур'єр кн. Меншикова, котрий "...сказывал, что гетманом определен (підкреслено нами. - Авт.) миргородской полковник Апостол..." 22 липня ВТР схвалила "особливые секретные пункты" міністру Ф.Наумову, призначеному царським резидентом в Україні, на якого було покладено організацію гетьманських виборів. У "Пунктах" вказувалося, зокрема, що, незважаючи на декларовані урядом обіцянки повернути українському народу право "... выбрать по прежнему гетьмана и старшину", це написано "для лица", насправді ж імператор виказав "...соизволение быть гетманом миргородскому полковнику". Тому Наумову наказувалося по прибуттю до Глухова "...обява о сем указу (щодо дозволу на проведення виборів. - Авт.)... смотреть и разведывать еволь Данила Апостола в Гетманы народ будет избирать". В тому разі, коли "...некоторые из того народа о ином ком намерение имели в гетманы обирать... того предостерегать, и путь к тому предуготовить, чтоб конечно его Данила Апостола а не кого иного народ избрал..." У крайньому випадку резиденту дозволялось "то собрание под каким пристойным претекстом остановить и писать Е.И.В."

Таким чином, вибори 1 жовтня 1727 р. носили формальний характер, оскільки їх результати були визначені наперед Петербургом.

Реставрація гетьманату супроводжувалася значними обмеженнями прерогатив українського правителя у сфері політико-адміністративної влади, фінансів і судочинства. Було збережено

найістотніші інтеграційні досягнення російської адміністрації 1722-1727 рр., в тому числі: контроль за діяльністю державних органів Гетьманщини, підзвітність у фінансовій сфері та судочинстві, залучення частини українських коштів до загальноімперської казни тощо. Поступки, зроблені Петром II українській стороні, мали компромісний і тимчасовий характер. Невдовзі (після сходження на російський престол Анни Іоанівни) інкорпораційні змагання корони Романових в Україні було продовжено.